

הדבור וההסברה כביטוי ליכולת לימוד והבנת התורה

הרב שלמה רזנפלד

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. מקור הדיבור
- ג. סוגי הדיבור
- ד. בעיות הדיבור
- ה. הדיבור החיצוני
- ו. הסתירה עם דברי "הרב" בעניין השתיקה
- ז. הדיבור בהווה ובעתיד
- ח. סירובו של משה בגלל יכולת הדיבור

א. פתיחה

בתקופתנו עוסקים הרבה בתורת הנאום ובחשיבות סדור הדברים וההסברה. גם בעולם התורה יש השפעה לכוון זה אך לא כ"א יכול לכך, ובודאי שמצוי הדבר אצל בני תורה. ברצוננו לדון בעצם העניין, האם יש בכך פגיעה בלימוד התורה ובהבנתה.

ב. מקור הדיבור

הפרק השני בבראשית חוזר על עניין הבריאה הנזכר בפרק א' אלא שמרכז הפרק הוא האדם. לכן הוא חוזר על כמה נושאים הנזכרים בפרק א' אך מדגיש את מעלתו של האדם בהם. אחד מהם הוא נתינת הנשמה בו, כנזכר שם ב', ז':

"וייפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה", ובאונקלוס: "והוית באדם לרוח ממללא", וברש"י: "אף בהמה וחיה נקראו נפש חיה אך זו של אדם חיה שבכולן שנתווסף בו דעה ודיבור"

מעניין שיונתן תרגם בתוספת לרוח ממללא "לאנהרות עיינין ולמצתות אוזנין" כלו' הנשמת חיים היתה גם לרוח הדבור גם להאיר העיניים וגם למשמע האוזניים. לכאוף גם בראיה ובשמיעה יש הבדל בין האדם ובע"ח אך אין זה ניכר כ"כ כמו בדיבור, בו האדם מבטא באופן פעיל את דעתו ואכן רש"י הוסיף דעה ודיבור.

ובתורה שלמה אות קסא מובא מדרש הנעלם (בז"ח נט.):

"א"ר יוסי מה ראה אונקלוס שתרגם לרוח ממללא. אם זה נפש של בהמה למה לא מדברת א"ר יצחק על שמתגבלת מעפר מעובי רב יותר מאנשים ולא זוקפת ראשה ולא מסתכלת כבני אדם, שאלו התגבלו מעפר קליל כמו בני אדם היו זוקפים ראשם ומסתכלים ברקיע, היו מדברים. א"ר יוסי מובן גבול העפר וזקיפות הראש אבל להסתכל ברקיע למה? א"ל ההוא סיוע רב של בני האדם"

המדרש הנ"ל מסביר שלאדם יש יכולת דיבור משום שהוא נגבל מעפר אחר. לקמן נראה כיצד זה משפיע גם על האדם עצמו.

ג. סוגי הדיבור

גם הדיבור שבו התייחד האדם עלול לשמש לכוונים שליליים ואכן הרמב"ם מסווג את הדיבור.

המשנה באבות א, י"ז:

"רשב"ג אומר כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה"

הרמב"ם בפיה"מ לאחר שמביא דעות מלומדים זרים מביא את דעתו שהדיבור נחלק ל-5 חלקים:

1. מצווה בו – קריאת התורה ולימודה, והעיון בפרושה: "ודברת בס".
2. מוזהר עליו – עדות שקר, כזב, רכילות, ריגול וגידופים.
3. המרוחק – דבור שאין בו תועלת לאדם כמו רוב ספרי ההמונים מה אירע ומה היה ועל זה נאמר שרב לא שח שיחה בטלה מימיו.
4. הרצוי – דיבור בשבח המעלות ההגיוניות והמידותיות ובגנות המגרעות שלהן ולעורר הנפש בנאומים ושירים, והרחקתה מהם באותם הדרכים עצמם. כמו כן שבח וסיפורי חכמים וחשיבות מעלותיהם כדי לחבב הנהגותיהם בעיני בני אדם וילכו באורחותיהם. לחלק מדברים אלה קוראים דרך ארץ.
5. הרשות – ענייני צרכי האדם ביומיום במה שנוגע לפרנסתו ומאכלו ומלבושו ויתר צרכיו. זה רשות, איננו לא רצוי ולא מרוחק. בזה נבחר לאדם מיעוט הדיבור, וספרי המוסר מרבים להזהיר מלדבר בו.

שני החלקים הראשונים, המצווה והרצוי, צריך שהאדם ידבר בהם כל ימי חייו כי זו התכלית, אלא שצריך לעשותם בשני תנאים:

א. שיהיו מעשיו מתאימים לדברים ועל זה נאמר כאן "לא המדרש עיקר אלא המעשה"

ב. שיקצר, כנזכר: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה.

כאן מעיר הרמב"ם שבענייני שירה לא משנה באיזה שפה זה נאמר, אם התוכן הוא שלילי. אמנם במידה ושני השירים שליליים אלא שאחד בעברית ואחד בלועזית, ודאי שיש להתרחק יותר מהנאמר בלשון העברית מחמת קדושת השפה (וכן יעוין במו"נ ח"ג פ"ח בענין הבנת המושג לשון הקודש וב"אגרת הקודש" לרמב"ן על תגובתו לכך).

א"כ מצינו שני סוגי דיבור חיוביים, שניים שליליים ואחד הניתן לשימוש לשני הכוונים. אותם שני כוונים חיוביים בהם צריך לעסוק האדם כל ימיו, ולפי הנ"ל שבוה נתייחד האדם, מביאים אותנו לצורך לפתח את הדיבור כמה שיותר ע"מ שנוכל להוציא אל הפועל את מה שנתייחדנו בו "והגית בו יומם ולילה". אלא שבמציאות, לא כ"א יכול להתבטא טוב או להסביר את מה שלומד ומה שמבין לעומקם של דברים. האם זה מעיד על חוסר הבנה מספיק או חוסר ירידה לעומק הדברים?

ד. בעיות הדיבור

אכן מצינו שיש לאדם לפעמים בעיות ביכולת הביטוי ומצינו ש"הרב" התייחס בכמה מקומות לכך. באגרות הראיה (ח"א אגרת רט"ז) מתודה "הרב" על אי יכולתו להתבטא: "במה שנוגע לעצמי אוכל להודות שאינני בעל סגנון של הסברה כראוי". ובהמשך אף איננו מקנא בבעלי הגילוי כיון ש"בהרבה מקומות ישנם עניינים גדולים כאלה שרק אם נמעך אותם, אם נטשטש את צורתם עד שיהיו קטנים כ"כ, כמו שקטן הוא הדיבור שלנו לעומת תעופת המחשבה, אז אנו יכולים לבטאם בבירור". ככל שחודרים אל פנימיות הנשמה ומגיעים לעניינים גבוהים לא נוכל לברר הכל. אדרבה, הכוונה האלוקית היא שמה את הדברים עלומים. לפעמים מי ש"בא לגלות את הכל נותן לנו תעודה נאמנה על עניות רוחו פנימה". אך בהמשך מדבר על כך שככל שהנשמה מכירה יותר ומבינה יותר, מתעשר גם כן כוח הדיבור עד שיוכל

לגלות חלקים גדולים מהדברים הכסויים. אלא שאז נרמזים עניינים יותר גדולים שמבטאים שוב עומק נוסף. בעצם, "הרב" מדבר כאן על איזה מסלול מעגלי בו המחשבה העמוקה לא מסוגלת להגיע לידי ביטוי חיצוני מלא, אך ככל שהיא מעמיקה וחייה יותר, כך הדיבור מסוגל לצאת אל הגילוי יותר וכך המחשבה מקבלת יותר חיות ועומק המשמרים את עושר חייה בקרבה פנימה. שוב, הדבר מביא לעושר בכוח הדיבור וכן הלאה. לפי זה, תמיד יהיה שלב שהדיבור יהיה רק חלק מן האצור בתוך המחשבה, אלא שיש גם בו התפתחות ביכולת הגילוי.

"הרב" חזק גישה זאת של צמצום הדיבור לעומת המחשבה באורות הקודש (ח"א עמ' ו' למעלה) כאשר עוסק בדרישה לעסוק ברזי תורה בכל שכבות העם, ושם הוא אומר: "ואם אנו מדברים והאילמות תוקפת אותנו... מפני שאין בנו כוח להדריך את הדיבור... לא בשביל כך נבהל ונסוג אחור מחפצנו הקבוע. כבודות הפה לא תעצור כוח לעצור את הזרם של החפץ הנשגב אשר דבר ה' בו יגלה". אמנם מסיים שם בפסוק "בורא ניב שפתיים, שלום שלום לרחוק ולקרוב, אמר ה' ורפאתיו". מסיום דבריו משמע שה' ירפא מצב זה אך קיימת הבנה שתופעה זאת של חוסר יכולת למצא את המילים, מצויה כתוצאה מההתרחבות בעומקה של תורה. מה משמעות רפואה זאת נראה לקמן.

ה. הדיבור החיצוני

אם עד עכשיו ראינו שזאת בעיה קיימת ואולי הכרחית, המבטאת עומק גדול יותר מהדיבור, הרי מצינו גם אצל הגר"ד סולובצ'יק ב"ימי זכרון" וגם אצל "הרב" התנגדות עזה לסגנון החיצוני של הדיבור.

בספר ימי זכרון (עמ' 134 – 130) עוסק המאמר ביחס שבין מחשבת הראש ומחשבת הלב והצורך בשילוב שבין שניהם. הנה יוצא הרב סולובצ'יק בהתקפה חסרת תקדים על ה"חטא הכבד ביותר של האדם המודרני בכלל, ושל היהודי בפרט, הוא חטא הפה". הוא אף מכנה זאת כ"אחת הסכנות הקשות ביותר המאיימות על האדם המודרני, היא היופי שבכוח הפה". כאן הוא סוקר את השתלשלות תורת הנאום מאז הפילוסופים היווניים שעסקו באומנות הדיבור, ועד לתרבות המודרנית ששכללה מאוד את תפקידו של הפה. הנאום היפה יכול להיות מנותק ממערכי לב ומהרגשה וחשיבה של ערכי אמת אך אין זה הנוסח היהודי. מנהיג גדול השופע אהבה עזה אינו יכול לדבר צחות ואין פיו יכול להפיק מרגליות, לכן משה רבנו שכוחו היה בפה ובלב יחד והרגיש בצערם של ישראל, היה דווקא כבד פה. נבואתו

היתה נעלה עד שלשון אנוש לא היתה מסוגלת להביעה. לעומתו בלעם שהיה רשע גדול היה בעל פה מפיק מרגליות ועולה על משה כנואם, אך הוא לא חשב ולא הרגיש כפי שאישיות גדולה באמת חייבת להרגיש. "במובן הרוחני היה בלעם איש קטן". גם ביהדות המודרנית הרבה יהודים מצהירים דברים אך יש ניתוק בין הפה שהפך למכשיר של הראש הקר והמחושב ובין הלב וזאת כי אין אמת מחשבתית מאחורי הדברים וגם אין כיסוי בחיי היומיום לדיבורים אלה.

בדבריו האחרונים חבר הרב סולובצ'יק לרעיון שהזכיר הרמב"ם בפיה"מ הנ"ל שהדיבור שהאדם מצווה בו ושזה תכלית חייו, מותנה בכך שמעשיו מתאימים לדברים. אין דיבור יפה וחיצוני חשוב כמו מה שעומד מאחורי הדברים.

גם "הרב" מתנגד לצדדים החיצוניים ומעודד את פנימיות הדברים. באורות הקודש (ח"א עמ' צז, צח) דן הרב ביחס בין בעלי הפנימיות, העוסקים בפנימיות הדברים, ובין החיצוניות העוסקת במאפיינים חיצוניים: עולם ערוך ומסודר, אברים בריאים, לב אמיץ, חושים מפותחים, סדרי יופי מוסר נימוסי, דרך ארץ וכו'. בעלי הפנימיות משתוממים על שהחיצוניות נושאת דגלה ברמה ואינם מתחשבים עם פנימיות החיים. המחשבות הבאות מצידם, מטעות את האדם כי איזה שכרון פנימי מסוך בהן והעולם ברובו נתון בתוך שכרון זה. הרב טוען שבעלי הפנימיות יוכלו לבא אחרי החיצוניות ולהשתמש ביסודות הנ"ל. כ"כ בעלי הפנימיות יטביעו את חותמם באופן שהעולם יאיר יותר באורו הפנימי. אכן, הדיבור איננו מבטא את מלא התוכן הפנימי האצור באדם אך הוא יכול להוסיף לו בסגנון, בסדר וביופי החיצוני, כך שהוא יבהיר את הדברים ושוב יביא לעומק יותר גדול שהוא מעבר לדיבור. מצד אחד יש בדברים אלה מעין שילוב של הפנימיות ע"ג החיצוניות וסממניה. מצד שני נתינת הבכורה למגמה הפנימית שתדע להפיג את השיכרון החיצוני כך שעדיין ברור שהמהות הפנימית היא גדולה יותר מהסגנון החיצוני. ממילא הדברים נכונים גם ביחס לדיבור בדבריו לעיל (באגרות ובאוה"ק).

ו. הסתירה עם דברי "הרב" בעניין השתיקה

הדברים הנ"ל סותרים לכאורה את דבריו של הרב (בעולת ראיה ח"ב עמ' קס"ב) על המשנה באבות (א, יז) בדברי רשב"ג "כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה, ולא המדרש עיקר אלא המעשה, וכל המרבה דברים מביא חטא". בפשט המשנה משמע שהשתיקה היא עדיפה על הדיבור. והנה "הרב" הופך את הדברים עפ"ד הזוה"ק בפי' נ"ח תרומה על אותם שהרהרו בתשובה ולא יכלו

להוציאם בפה, טעמון טעמא דגהינום והם נקראים בני בשר. מסביר "הרב" שאע"פ שכח המחשבה הוא העיקר באדם מ"מ יחוייב לשלמותו מצד הגוף דבור בשרי, ועל ידו ישתלם הבשר בסגולות שכליות. אלה שלא השתלמו בכך הם בני בשר. כך מסביר המימרא של רשב"ג כל ימי גדלתי בין החכמים שעיקר חיותם הוא השכל, לא מצאתי שיצא טוב לגוף מעניין השתיקה, כי המחשבה לבדה לא תשלים הגוף למעלתו הנצחית בלא הדיבור. גם זה לא מספיק למקרי הגוף אלא א"כ יהיה גם מעשה וזהו הנאמר בהמשך אותה משנה "לא המדרש עיקר אלא המעשה". לכאורה, לפי זה יש חשיבות לדיבור דוקא ולא לשתיקה כי דווקא הוא מבטא יותר את האדם.

ז. הדיבור בהווה ובעתיד

נראה ליישב הדברים ולהבחין בין מה שקורה בעולם הזה ובין מה שיקרה לנו בעתיד. זאת גם על פי המדרש הנעלם הנ"ל (בתחילת המאמר) המבהיר את מקור ההבדל שבין האדם ובעלי החיים. האדם נגבל מעפר קל יותר מבע"ח לכן זוקף ראשו ומסתכל ברקיע ומסוגל לדבר. זהו המפתח ליכולת דבורו של האדם, העפר הקליל ולא עפר עב. לכן, במשך הדורות כשהאדם גרם לכך שגם חומרנו נתעבה ה"ז פגע ביכולת הדיבור שלו. לכן הוא אף משתמש בו פעמים רבות באופן שלילי, אך לעתיד כשהאדם יחזור למה שהיה לפני החטא, הרי שאז "הרוח ממללא" שלו היתה באמת מעפר קל שלא פגע בדיבור ואז יכול היה להעביר את מלא הנשמת רוח חיים שבאפיו דרך הדיבור.

וכך אנו מתחברים לדבריו הנפלאים של "הרב" בעין אי"ה (דף נא: פסקה נ"ה) על דברי רב אסי שאין מסיחין על כוס ברכה, וזהו תורף דבריו. הדיבור ראוי שישמש רק לדברים שכליים ובכך יתרונו על בע"ח. מה שמשמש בו להנאותו וצרכיו החומריים, ה"ז חסרון שתלוי כל עוד לא נשלם העולם באורחות החיים. אך כשיתמלא ברכת ה' בעולם, האדם לא יהא מוכרח להשתמש באופן בלתי טבעי בדיבור אלא בעניינים שכליים נשגבים ולא לצרכי החיים החומריים. בעתיד, כשיעמדו "זרים ורעו צאנם ובני ניכר איכריכם וכורמיכם ואתם כוהני ה' תקראו משרתי אלוקיננו" (ישעיהו סא,ה), יבינו העמים שכל עם יתעסק במה שראוי לו הם יכירו בעם ה' יעסוק בעולם הרוח והם יעסקו בשמחה בעמל החיים ובכך יסירו מעם ישראל את טרדתם. כל שיחתם של עם ישראל תהיה בדברים עליונים ולא יצטרך להשתמש בכוח הנשגב של הדיבור לצורכי החומר.

בכך אנו יכולים גם להסביר את הנ"ל (באגרות ובאוה"ק) שכל המגבלות של הדיבור ביכולת הגילוי של הדברים הנשגבים שבעומק התורה, נובעות מהמצב של הדיבור בעוה"ז. כיון שהדבור נפגע ע"י זה שהצד החומרי שבאדם התעבה ומתגבר עליו, אינני יכול להגיע לשיא הזה של ביטוי הדברים הנשגבים מלא עצמתם. גם דבריו של הרב סלובצ'יק נכונים לאדם המודרני הרודף אחר החומר באופן שהדיבור הופך להיות חיצוני בלבד. שוב אנו חוזרים לדברי הרמב"ם הנ"ל שדיבור מותנה במעשה כדי שלא יהיה פער בין המחשבה, הדיבור והמעשה, ושהדיבור יהיה ביטוי מלא של האדם הפועל וחי ע"פ דיבורו. הכל מתאחד ודברי אלוקים חיים יבטאו את תוכו של האדם ופנימיותו.

ח. סירובו של משה בגלל יכולת הדיבור

כאן אנו מגיעים לפרשת סירובו של משה ללכת בשליחות ה' בטעון שהוא כבד פה וכבד לשון. בפרשת "וארא" חוזר משה על טיעונו "הן ב"י לא שמעו אלי ואיך ישמעני פרעה ואני ערל שפתיים" (ו,יב). בעקבות זאת "וידבר ה' אל משה ואהרון ויצום אל ב"י ואל פרעה". רש"י והמדרשים (כגון ילקוט, סף רמז קע"ב, ותחילת רמז קע"ד) אכן מבינים שטיעון זה התקבל ע"י ה' וזה שצרף את אהרון היה תשובה לדבר. אך אור החיים (ו,כח) מבין בתשובת ה' שבעצם ניטלה ממשה השליחות לדבר אל פרעה, ואהרון היה צריך לדבר רק אל העם. מעתה אהרון ידבר גם אל פרעה "ואולי אם היה משה עושה מצווה זו לבדו, היה מתחזק כוחו והיה נכנס לארץ ולא היו עוברים הרפתקי, גם אם נכנס לארץ היה בונה בית הבחירה והיה עומד כל הימים".

והנה ר' צדוק (פרי צדיק, פר' וארא, ח') מעלה מס' סיבות לדברי משה. לפעמים זה תלוי מצד האדם שקיבל את הדברים משמים, כלוי מצד המשמיע. לפעמים הבעיה מצד השומע שלא מסוגל לשמוע בגלל רמתו הרוחנית בכלל או עכשיו. ויש לפעמים שמצד הדברים א"א לקלוט אותם במלא עצמתם, כי זה מקום גלות, כגון במצרים. לכן אמר משה שאם לא היה בגלות, דבריו היו נשמעים אף לפרעה שהיה ערל לב. באמת אהרון דיבר רק כנביא, כנזכר שם, "ואהרון אחיך יהיה נביאך", ונביאים אחרים מלבד משה לא הגיעו לדרגה שדבר ה' היה ממש מתוך גרונו כמו שהוא. על הדברים היתה השפעה גם של המקבל כיצד יקלטו. ואכן מצינו הבדלים בתאורים של הנביאים כמו יחזקאל המתאר את כבוד ה' כ"בן כפר" ולכן הוא מתרשם יותר, לעומת ישעיהו, שהוא כ"בן עיר" המתאר את כבוד ה' בקצרה. בודאי

שניכרים הדברים ביחס שבין משה לשאר נביאים. זהו שאמרו בספרי (ר"ש מטות) כך נתנבאו הנביאים ב"כה אמר" ומוסיף עליהם משה ב"זה הדבר". משה העביר את הדברים ממש כפי שהם.

ונראה, הדבור יכול להיות אמצעי המבטא כל כולו את דבר ה' הן בנבואה והן בלימוד תורה אך גם יכול להיות כולו חיצוני, החלקת הלשון וייפוי חיצוני של דברים שאינם עמוקים ושאינן להם כל תוכן רציני. הדבר תלוי באדם המדבר, בתנאי המקום בו נמצא וכמובן במצבו של השומע. האידיאל הגדול הוא להעביר את דבר ה' או דברי התורה כמו שהם באמת, עם כל משמעויותיהם השונות בלא כל נגיעה אישית. אמנם ה' רצה שמשה, למרות מגבלותיו הטבעיות והרקע של מצרים, יביא אל פרעה את דבריו ומי ששם פה לאדם יכול לדאוג שגם אל פרעה הנמצא בארץ מצרים יגיע דבר ה' כפי שהוא. משה לא תאר לעצמו שאכן הוא יהיה מסוגל לעשות זאת מתוך ענווונותו. ואכן זכה משה, שאמנם נאלץ לחלק תפקידו עם אהרון אך כיוון שביטל את ה"אני" שבו, זכה שמתוך גרונו יבקע קול ה' "אנוכי". ככל שנבטל את האני שבתוכנו, ככל שנלמד רק כדי להבין את הנאמר בתורה ולהעבירה כפי שהיא, כך נוכל להגיע ליתר דיוק של הדברים וליתר הפנמה של דבר ה'. בטול האני תלוי ביחס בין האדם אל החומר. ככל שיהיה פחות תלוי בחומר כך יבטל האני שבו וכן להפך. לעומת זאת בלעם, רצה לבטא את כל שנאתו עד כדי קללה של ישראל. זאת מתוך שהוא היה רודף בצע, מושחת מבחינה מוסרית (כנזכר במדרשי חז"ל), אדם חומרני שמאמין בעצמו וחשב שיעשה מה שהוא חושב. והנה הוא הגיע למצב הפוך, בו בקע קול ה' מגרונו אך ביטא ההפך ממחשבותיו הרעות. גם בתורה אפשר להגיע לכך שהתורה היא סם המוות, וככל שעוסקים באמיתה של תורה מתוך מסורת ויר"ש מגיעים לכך שהיא סם חיים. הדבור יהיה בעתיד משוחרר מכל עול ויהא מסוגל לבטא מתוך חופש מלא את כל פנימיותו ועומק מחשבותיו של האדם. הוא יגיע למלא העוצמה של "רוח ממללא".